

СКЛАДАНАЗЛУЧАННЯ СКАЗЫ З ДАЛУЧАЛЬНЫМІ ЧАСТКАМІ

Далучальнымі называюцца прэдыкатыўныя часткі складаназлучанага сказа, пры дапамозе якіх выражаюцца розныя віды далучальных адносін. Адметнай рысай складаназлучаных сказаў з далучальнымі часткамі з'яўляецца тое, што першая (недалучальная) частка заўсёды будзе як самастойны сказ, а другая (далучальная) частка прыстасоўвае сваю структуру да таго, каб далучыцца да першай часткі і выразіць спецыфічную семантыку усяго складаназлучанага сказа. Далучальная частка структурна і семантычна абумоўлена недалучальнай часткай і без яе самастойна не ўжываецца.

У залежнасці ад характару далучальных адносін выдзяляюцца далучальна-пералічальныя, далучальна-азначальныя, далучальна-паясняльныя, далучальна-абмежавальныя, далучальна-вылучальныя, далучальна-прычынныя, далучальна-выясняльныя і далучальна-заклучальныя часткі.

У далучальна-пералічальнай частцы змяшчаецца новае і важнае паведамленне, якое не звязана са зместам недалучальнай часткі, а нанізваецца на яго ці дадаецца да яго. Для сувязі такіх прэдыкатыўных частак ужываюцца злучнікі *і, ды, ды і*: *Секунды ішлі за секундамі, і здаваліся яны вечнасцю* (К. Чорны). *Удвух яны былі ў хаце, ды яшчэ на дварэ іх колькі сядзела* (М. Лынькоў). *Восеньскія вечары ў Балотных Ялінах былі надзвычай доўгімі і сумнымі, ды і зімой тут было маркотна* (У. Караткевіч).

У далучальна-азначальнай частцы даецца характарыстыка зместу недалучальнай часткі з боку якасці, прызначэння і інш. Абавязковымі канкрэтызатарамі далучальна-азначальных адносін з'яўляюцца ўказальныя займеннікі *гэта, тое*, якія паказваюць, што іменна характарызуецца ў папярэдняй частцы, і размяшчаюцца звычайна пасля злучнікаў *і, ды, але* і інш. Без гэтых займеннікаў названыя адносіны не могуць быць выражаны.

Далучальна-азначальная частка можа характарызаваць увесь змест недалучальнай часткі (тады яна ўмяшчальная) або асобныя яе кампаненты (тады яна замяшчальная): *Васін насіў ваенную форму, і гэта надавала яму сабраны, падцягнуты выгляд* (У. Карпаў). *Дождж хутка перастаў, а гэта было цяпер самае галоўнае* (В. Быкаў). *На ўзлеску стаіць хата, але ў той хаце ніхто не жыве* (А. Якімовіч). *Марына Паўлаўна асцярожна ўсміхаецца, і гэтая ўсмешка доўга застаецца ў яе на твары* (М. Зарзцкі).

У далучальна-дапаўняльнай частцы пашыраецца і развіваецца змест папярэдняй часткі або ўдакладняюцца паасобныя яе кампаненты. Адметнай рысай такіх сказаў з'яўляецца паўтарэнне асобных словаформ недалучальнай часткі ў пачатку далучальнай непасрэдна за сродкамі іх сувязі. У якасці сродкаў сувязі звычайна ўжываюцца злучнікі *і, а, але, ды*: *Веніямін будзе настаўнікам, а настаўніку больш за ўсё патрэбна кніга* (І. Навуменка). *Нарэшце выпаў першы снег, але снег быў мокры і адразу ператвараўся ў дождж* (М. Калачынскі). *Засынае вёска, і над вёскай запальваюцца адзінокія зоры* (Я. Колас). Словаформа недалучальнай часткі, выражаная назоўнікам, у далучальнай частцы можа замяшчацца займеннікам ва ўскосным склоне з прыназоўнікамі, у выніку чаго далучальна-дапаўняльныя адносіны ўскладняюцца адценнямі сумеснасці або паслядоўнасці: *Наступіла восень, а за ёю і мороз, як шыбінай шкляною, тонкім лёдам Нёман завалок* (А. Бялевіч). *Многа думаў над гэтым Сцёпка, і надумаўся ён за навуку сур'ёзна ўзяцца* (Я. Колас). *Пасярод балота – курганок, а на ім каля паўсотні хвоі* (А. Астрэйка). Асабліва выразна праяўляюцца далучальна-дапаўняльныя адносіны, калі для сувязі прэдыкатыўных частак ужываюцца злучнікі *прытым, прычым*: *Швед – чалавек не стары, прычым аўтарытэт у яго высокі* (Т. Хадкевіч). *Перад намі быў сапраўдны змешаны лес, прычым размяшчаліся дрэвы ярусамі* (І. Навуменка). *Ведаючы добра сваіх вучняў і ступень іх ведаў, настаўнік закідваў іх пытаннямі, прычым гэтыя пытанні далёка выходзілі за рамкі пачатковай школы* (Я. Колас). *Салдат паслухаўся*

неахвотна, прытым Клямт улавіў ледзяны выраз яго вачэй (І. Мележ).

У далучальна-паясняльнай частцы тлумачыцца або раскрываецца змест недалучальнай часткі складаназлучанага сказа. Далучальнае паясненне можа быць абагульняльным або ўдакладняльным. Пры абагульняльным паясненні прэдыкатыўныя часткі аб'ядноўваюцца пры дапамозе злучальнага слова *гэта значыць*: *У романах, аповесцях і апавяданнях шмат апісальнасці, гэта значыць наказ чалавека падмяняецца расказам аб ім (Звязда).* Пры ўдакладняльным паясненні сувязь прэдыкатыўных частак ажыццяўляецца пры дапамозе злучальных слоў *а іменна*, *напрыклад*: *Высокі госць знаёміўся з развіццём прамысловасці нашай краіны, а іменна: ён наведваў вытворчае аб'яднанне «Гарызонт» (Рэспубліка).* *Нямала ў небе хмарка для людзей зрабіла карыснай работы, напрыклад, пад Крычавам яна схавала стомленых жней у свой цень ад спякоты (А. Куляшоў).*

У далучальна-абмежавальнай частцы ўдакладняецца і разам з тым абмяжоўваецца змест недалучальнай часткі складаназлучанага сказа. У якасці сродкаў сувязі для аб'яднання такіх прэдыкатыўных частак ужываюцца злучнікі *і то, ды і то (дый то), дык і то*: *Ну, можа самы найменшы элемент трывогі ў яго быў апошнімі часамі, і то з'яўляўся ён не часта (К. Чорны).* *На турніку Грыша падцягваўся ўсяго два разы, ды і то яго туды падсаджвалі (І. Навуменка).* *Салдат было ўсяго чацвёрта, дый то чацвёрты – пажарнік (Я. Брыль).* *Тут на які там час у горад выбраліся, дык і то колькі тых непаразуменняў (М. Лынькоў).*

У далучальна-вылучальнай частцы выдзяляецца і актуалізуецца штосьці важнае са зместу або звязанае са зместам недалучальнай часткі складаназлучанага сказа. Такое вылучэнне заўсёды суправаджаецца эмацыянальна-экспрэслунай афарбоўкай і выражаецца спецыяльнымі часціцамі ці спалучэннямі слоў, якія канкрэтызуюць значэнне фармальных сродкаў сувязі – злучнікаў *і, але, тым больш што (тым болей што).* Асабліва выразна далучальна-вылучальныя адносіны праяўляюцца тады, калі

пры злучніку і ўжываюцца ўзмацняльныя часціцы нават, асабліва: *Вакол стала цішэй, і нават Сабастыян з Мацвеем панізілі свае галасы* (К. Чорны). *Бязважкі, салатавы пух ахутваў дрэвы, і асабліва шэрай і будзённай выглядала ў гэтай зялёнай хмары старая хата Кагутоў* (У. Караткевіч). У складаназлучаных сказах са злучнікам але далучальна-вылучальныя адносіны заўсёды выражаюцца ў надзвычай катэгарычнай форме. Далучальная частка гэтых сказаў афармляецца пыгальнай інтанацыяй: *Кудысьці трэба ісці, але куды я пайду?* (З. Бядуля). *Усім трэба было добра адпачыць, але калі адпачываць?* (Э. Самуйлёнак). *Памкнуўся бегчы шукаць яе, але куды бегчы?* (Я. Колас). Калі для сувязі прэдыкатыўных частак ужываецца злучнік *тым больш што (тым болей што)*, далучальна-вылучальныя адносіны суправаджаюцца дадатковым дапаўняльным адценнем: *Лабановіч сабраўся паблukaць на верханьскіх ваколiцах, тым болей што не ўсе яны былі даследаваны ім* (Я. Колас). *Ён гатоў быў зрабіць прыпынак у любым месцы, тым больш што сонца ўжо звярнула з поўдня* (А. Якімовіч). *Загад ёсць загад, тым боль што гэты загад аддаваўся такім высокім начальствам* (М. Лынькоў).

У далучальна-прычыннай частцы называецца прычына або падстава таго, пра што паведамляецца ў недалучальнай частцы складаназлучанага сказа, а таксама паказваецца вынік гэтай прычыны ці падставы. Асноўную ролю ў выражэнні прычынна-выніковых адносін адыгрывае анафарычнае прыслоўе *таму*, якое ўжываецца пры злучніках *і, а* для сувязі такіх прэдыкатыўных частак. Яно ўмяшчае ў сабе змест недалучальнай часткі і ўказвае прычыну існавання таго, пра што ў ёй гаворыцца: *У друкарні не хапае рабочай сілы, і таму іх выпусцілі са школы датэрмінова* (Я. Брыль). *Камароўскі завулак вузенькі, і таму машыны тут не ходзяць* (П. Пестрак). *Я пішу кнігу, а таму мне трэба дакладна ўсё ведаць* (І. Шамякін). *Вугор крыху нагадвае гадзюку, а таму некаторы час яго не лічылі рыбай і не ўжывалі ў страву* (І. Гурскі). Гэта прыслоўе можа самастойна, без названых злучнікаў,

аб'ядноўваць часткі складаназлучанага сказа: *Дакрананне да жалеза разбурае вітамін С, таму рэзаць бульбу трэба нажом з нержавеючай сталі* (Весці АН). *Пачалася касьба, таму у вёсцы рэдка каго сустрэнеш* (С. Баранавых). *Каваль быў хударлявы і немалады ўжо чалавек, таму ў вёсцы яго звалі дзядзькам* (Х. Шынклер). *Дзень па-асенням хмуры, таму пад елкамі амаль вячэрні паўзмрок* (І. Шамякін). Злучнік *а* без прыслоўя *таму* не можа афармляць прычынна-выніковыя адносіны: *Вецер ходзіць па самай рацэ, а таму ён вільготны і нават трохі прахладны* (Б. Сачанка). Пры злучніку *і* прыслоўе *таму* ўжываецца як неабходны канкрэтызатар указальных адносін: *Зарад электрона вельмі малы, і таму карыстацца ім у якасці адзінкі зараду не заўсёды зручна* (Весці АН).

Акрамя прыслоўя *таму* пры злучніках могуць выкарыстоўвацца спалучэнні *на гэтай прычыне, з той (таё) прычыны*: *Свабодныя ваганні заўсёды затухаюць за той ці іншы час, і на гэтай прычыне яны рэдка выкарыстоўваюцца на практыцы* (Фізіка). *Адуюль з 'язджаліся на кірмаш сяляне, і з той прычыны заўсёды тут было шумна і людна* (К. Чорны). *Вочап на ядры з вадю звіты з ліпавага лыка, а з тае прычыны ён заўсёды мокры і доўга трывае* (Р. Сабаленка).

У далучальна-выясняльнай частцы раскрываецца сутнасць таго, пра што паведамляецца ў недалучальнай частцы складаназлучанага сказа. У такім разе далучальная частка змяшчае ўказанне на вынік, які не ўзнікае непасрэдна са зместу недалучальнай часткі, а ўяўляе сабой дадатковае паведамленне. Для сувязі далучальна-выясняльных частак у складаназлучаным сказе ўжываюцца злучнікі *і, а, ды, але, аж (ажно)*: *Выходжу у сад – і, здаецца, між кветак гараць на пяску дарагія сляды* (П. Панчанка). *На яго баку закон, а хто пойдзе супраць закона?* (М. Лынькоў). *Засталіся толькі песні, ды што з імі будзе?* (Я. Купала). *Печ то там ёсць, але хто яе паліць?* (К. Чорны). *Лабановіч ужо хацеў ісці назад, аж раптам грукнула засаўка* (Я. Колас). *На душы рабілася як быццам*

спакайней, ажно раптам невыносная крыўда напоўніла яе грудзі (П. Броўка). Іншы раз далучальна-выясняльныя адносіны могуць суправаджацца адценнем нечаканасці або раптоўнасці. Фармальным паказчыкам адцення нечаканасці з'яўляецца часціца *вось*, якая размяшчаецца ў далучальнай частцы непасрэдна за злучнікамі: *Грабель мільганнем, звонам кос трымцяць ліпнёвыя прасторы, і вось нібы ў зялёным моры плыве бухматы воз* (К. Крапіва). *У міліцыю ў той трывожны час, тым больш у сёлах, людзі ісці яшчэ набойваліся, а вось Архіп пайшоў* (П. Пестрак). Фармальным паказчыкам адцення раптоўнасці з'яўляецца прыслоўе *раптам*, якое размяшчаецца непасрэдна за злучнікамі *і, аж*: *Іду між кедраў і платанаў, на іхні рост дзіўлюся я, і раптам, побліз акіяна, бярозак стрэлася сям'я* (П. Броўка). *Загледзлася гэтак, аж раптам нехта хапел мяне ў пояс!* (Я. Купала). Прыслоўе *раптам* не размяшчаецца непасрэдна за злучнікамі *а*, а звычайна аддзелена ад яго словаформаў, што ўваходзяць у склад далучальна-выясняльнай часткі: *Жыў сабе ціхенька са сваёй старою, а тут раптам – такая спакуслівая пропанова* (А. Пальчзускі). *Я ж пачала вучыць толькі вашых, Сярожу і Ленку, а тут раптам прыходзіць цэлая гурба дзяцей, просяць прыняць у школу* (І. Шамякін).

У далучальна-заклучальнай частцы даецца падагульненне зместу недалучальнай часткі складаназлучанага сказа. Для сувязі такіх прэдыкатывых частак ужываюцца злучнікі *і, ды, ды і (дый)*: *Батальён быў на адпачынку, і трэба ж крыху адпачыць* (Я. Колас). *Паштарт у Кацярыны Сафронаўны ніколі не было, ды ён ёй і не патрэбны* (М. Ракітны). *Я яго не вінаваціла, ды і хіба я магу яго вінаваціць?* (К. Чорны). *Людзі бусла пусцілі чысціць свет з брыды ўсякай, дый ці ж птушынай сіле ўсіх знішчыць вужакаў* (Я. Колас). Асабліва выразна падагульненне праяўляецца ў тых выпадках, калі пры злучніках ужываюцца мадальнае слова *значыць* або прыслоўі *наогул, нарэшце*, якія канкрэтызуюць значэнне злучніка: *Труслівы чалавек заўсёды чаго-небудзь баіцца, і, значыць, у цяжкую хвіліну ён можа*

пайсці на здраду (М. Лынькоў). У адзін з сакавіцкіх дзён яго прымалі ў дваранскі клуб, а значыць, ён меўся выступіць з традыцыйнай уступнай прамовай (У. Караткевіч). Старожка Ганна часамі заходзіць для сякіх-такіх паслуг, і наогул яе не цяжка сустрэць і пагаманіць з ёю (Я. Колас). Так гамонка ў нас заняла добры час, а нарэшце ўстаю – да Каруся іду (Я. Колас). Далучальна-заклучальныя адносіны могуць суправаджацца мадальнымі адценнямі няпэўнасці, сумнення і інш., што выражаюцца асобнымі (пераважна мадальнымі) словамі і словазлучэннямі ў складзе далучальнай часткі: *Іншыя больш прыгожыя словы не прыходзілі ў галаву, ды, відаць, і патрэбы ў іх зараз не было* (А. Васпёнак). *Канстанцін Сяргеевіч даваў яму самыя далікатныя даручэнні, і, трэба сказаць, хлопец акуратна спраўляўся з імі* (М. Лынькоў). *Вядома, яна не адкрые яму ніякіх сакрэтаў, ды, прызнацца, яна і сама не вельмі ведае іх* (М. Лынькоў). Падагульненне набывае большую катэгарычнасць, калі для сувязі прэдыкатыўных частак ужываюцца злучальныя словы *значыць (значыцца), словам (адным словам)*, якія з'яўляюцца не толькі граматычным сродкам сувязі, а і змяшчаюць у сабе асноўную долю такога падагульнення: *Бусел прыляцеў, значыць – вясна* (К. Крапіва). *Многа тут нізін і балот, значыць, многа тут грунтовай вады* (А. Кулакоўскі). *Заўтра была нядзеля, значыцца, дзень вольны...* (У. Карпаў). *Наступіла жніво, словам, гультаяваць некалі* (Я. Колас). *Размова павялася між паненкамі і Саханюком аб справах другога зместу, аб іх знаёмых, адным словам, пачалося пераліванне з пустога ў парожняе* (Я. Колас).

Такім чынам, для афармлення розных відаў далучальных адносін пры здучніках *і, а, але, ды* могуць ужывацца наступныя канкрэтызатары: паўтарэнне ўдакладняльных і паясняльных слоў, асобныя займеннікі (*гэта, тое*), прыслоўі (*таму, раптам*), узмацняльныя часціцы (*нават, асабліва, вось*), некаторыя спалучэнні слоў (*на гэтай прычыне, з той прычыны*). Разам з тым яркімі лексіка-граматычнымі паказчыкамі далучальных адносін з'яўляюцца злучнікі *і то, ды і то, прычым, прытым* і злучальныя словы

значыць, словам, адным словам, гэта значыць, а іменна.

Складаназлучаныя сказы з далучальнымі адносінамі маюць закрытую структуру, якую звычайна ўтвараюць дзве прэдыкатыўныя часткі – недалучальная і далучальная.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ